

KONTSEPT KOGNITIV TILSHUNOSLIKNING ASOSIY TUSHUNCHASI SIFATIDA

Buxoro davlat universiteti, Fakultetlararo chet tillar kafedrası katta o'qituvchisi

Raximov Muzaffar Murodovich

Kalit so'zlar: tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, konsept, madaniyatshunoslik, lingvokulturologiya

Annotatsiya. Maqolada asosan tilshunoslikda hozirda dolzarb tushunchalardan biri bo'lgan "konsept" tushunchasining rus tilshunoslari talqinidagi tahlillari ko'rib chiqilgan.

Kirish. Bugungi kunga kelib tilshunoslikni struktura sifatida emas balki uni psixologiya, madaniyatshunoslik fanlari bilan uygun ravishda o'rganish dolzarb masalalardan bo'ldi. Ushbu maqolada biz rus tilshunosligi prizmasi orqali konsept atamasini batafsil ko'rib chiqamiz.

Hozirgi kunda tilshunoslik sohasida olib borilayotgan tadqiqotlarning diqqatga sazovor xususiyati tildagi inson omiliga e'tibor berishdir, shuning uchun kognitiv yondashuvning asosiy printsipli til haqida kognitiv faoliyatdan ajratilgan holda gapirish mumkin emas degan fikrdir (R. Langaker, J.Lakoff, A. Vejbitskaya va boshqalar).

E'tibor bering, zamonaviy tilshunoslikda keng tarqalgan konsept atamasi hozirgi vaqtda yagona ta'rif yo'qligi sababli ilmiy munozaralar mavzusi hisoblanadi. Konsept atamasining turli xil talqinlari ushbu konseptning ko'p qirraliligi va ko'p qirraliligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi. Tadqiqotning kontseptual yondashuvi kognitiv, etnologiya, psixologiya, sotsiologiya, madaniyatshunos va boshqa gumanitar fanlarning yutuqlarini sintez qiladi, shuning uchun turli xil tushunchalarni tavsiflash zamonaviy tilshunoslik uchun dolzarb mavzudir.

E'tibor bering, lingvistik-madaniy va sof lingvistik konsept tushunchalarini farqlash kerak.

Lingvokultural tushunchalar mentalitet / mentalitet birliklari qatoriga kiradi-ular orqali milliy (etnik) xarakter tasvirlangan toifalar. Sof lingvistik tushunchalar-bu konseptning mazmuni, ismning (belgining) semantik ma'nosi, shuningdek belgining o'zidan va uning ob'ektiv ma'nosidan (denotat, konsept doirasi) farq qiladi.

Literature discussion. Rus tilida "konsept" so'zi lotincha "conceptus" ning transliteratsiyasi sifatida paydo bo'ladi, bu so'zma - so'z "tushuncha, konsept" degan ma'noni anglatadi ("concipere-yaralish" fe'lidan) [Stepanov 2001: 43].

"Longman Dictionary of Contemporary English" da konseptning quyidagi ta'rifi keltirilgan: someone's idea of something is, or should be done (odamzodning biror narsa haqidagi tasavvuri). [Longman Dictionary of Contemporary English 1995: 279]. Bu holda konsept atamasi "allaqachon qilingan yoki bajarilishi kerak bo'lgan narsa g'oyasi" deb talqin etiladi.

Rus tilshunosligida konsepsiya atamasi turli lingvistik maktablar va yo'nalishlar prizmasi orqali ko'rib chiqiladi (D. S. Lixachev, Y. S. Stepanov, N. D. Arutyunova, E. S. Kubryakova, S. X. Lyapin va boshqalar).

Shunday qilib, E. S. Kubryakova konseptni ongimizning ajralmas operatsion birligi sifatida talqin qilishni taklif qiladi, uni inson fikrlash jarayonida Gestalt (ya'ni fikr bilan birlashtirilgan belgilarning tayyor to'plami), shuningdek nutq faoliyati sifatida ishlaydi. E. S. Kubryakova tushunchalarni inson tomonidan boshqariladigan va inson faoliyati natijalarini bilim kvantlari shaklida aks ettiradigan ongimiz va xotiramizni tavsiflovchi turli xil ma'nolar sifatida tushunadi [Kubryakova 1996].

Y. S. Stepanov madaniy-semiotik yondashuv doirasida turli konsepsiyalarni ko'rib chiqdi. Yu. S. Stepanov "konsept" atamasini ikki jihatdan izohlab, bir tomondan, konsept-bu madaniyat, inson ongida, madaniyat insonning aqliy dunyosiga kiradigan narsa, boshqa tomondan, konsept-bu inson o'zi madaniyatga kiradigan narsa, va ba'zi hollarda va unga ta'sir qiladi [Stepanov 1997].

V. N. Telia konseptni ramkaga tuzilgan bilim sifatida belgilaydi. Shunday qilib, u nafaqat ko'rib chiqilayotgan ob'ektning muhim xususiyatini, balki mohiyat haqidagi bilimlarni o'z ichiga olgan barcha xususiyatlarning umumiylikini aks ettiradi [Telia 1996].

Y. D. Apresyan "tushunchalar" ni o'ziga xos lingvistik-madaniy izogloss va izogloss to'plamlari deb ataydi" [Apresyan 1995].

E'tibor bering, zamonaviy tilshunoslar konseptning ta'rifini berib, "insonda va inson uchun mavjud bo'lgan ma'no"ga e'tibor berishadi. A. Vejbitskaya konsepsiyasini ham shunday belgilaydi.

A. Vejbitskaya tabiiy til tabiatining o'ziga xos xususiyati shundaki, tilda psixologik va ekstralingvistik haqiqatlar, shuningdek, ona tilida so'zlashuvchilarning ijtimoiy dunyosi o'rtasida hech qanday to'siqlar yo'q. A. Vejbitskaya konsept atamasini "ideal" olamining ob'ekti sifatida belgilaydi, u nomga ega va insonning "haqiqat" dunyosi haqidagi ma'lum madaniy-shartli g'oyasini aks ettiradi [Vejbitskaya 1997].

A. Vejbitskaya konseptni "tashqi voqelikni bilish vositasi sifatida ko'rib chiqishni taklif qiladi, ular til yordamida ba'zi tushuntirish tuzilmalari shaklida tavsiflanishi kerak". Ushbu yondashuvni mantiqiy-kontseptual deb atash mumkin. A. Vejbitskaya nazariyasiga ko'ra, tushunchalar etnospetsifikaga ega va shuning uchun ularning o'ziga xosligi va umumiy xususiyatlarini o'rganish uchun turli xalqlarning madaniyatlarini taqqoslash uchun ishlatilishi mumkin. U konsept-maksimal va konsept-minimal tushunchalariga o'ziga xos nuqtai nazarni bildirdi va ushbu tushunchalarning qarama-qarshiligi madaniy jihatdan bog'liqligini isbotladi. Bundan tashqari, maksimal konseptni bilish-bu oddiy ona tilida so'zlashuvchiga xos bo'lgan so'zning ma'nosini to'liq bilish; minimal konseptni bilish – bu to'liq bo'lmagan ma'noni bilishdir, ammo u ma'lum bir chegaradan past bo'lmasligi kerak [Vejbitskaya 1999].

A. Vejbitskaya tomonidan taklif etilgan "minimal" va "maksimal" tushunchalari tushunchalarini birlashtirib, N. K. Ryabtseva konseptning quyidagi ta'rifini taklif qildi:

"Konsept – bu inson tajribasini to'ldirish, o'zgartirish va aks ettirishga qodir bo'lgan yaxlit ta'lim; konsept mantiqiy ravishda tashkil etilgan dinamik tuzilishga ega bo'lib, u boshlang'ich-asosiy elementdan va unga bog'liq bo'lgan elementlarning prototipik qiymati orqali hosil bo'ladi" [Ryabtseva 2000: 77].

S. G. Vorkachev konseptni aniqlashga boshqacha yondashuvni taklif qiladi, ikkinchisi haqida til belgisi mazmuni rejasi sifatida gapiradi. S. G. Vorkachev o'z asarlarida konseptni "shaxssiz, ob'ektivistik tushunchani avtorizatsiya qilish" da lingvistik-madaniy o'ziga xoslik bilan belgilangan aqliy shakllanish sifatida ajratishning asosiy sababini ko'rib chiqadi [Vorkachev 2001: 67]. Tilshunosning ta'kidlashicha, konseptning semantik makoniga ekspressiv va illokutiv funktsiyalar bilan bog'liq bo'lgan til belgisining barcha pragmatik ma'lumotlari, shuningdek sintagmatik, pragmatik va so'z yasovchi aloqalar kiradi. S. G. Vorkachevning fikricha, konsepsiya semantikasining muhim tarkibiy qismlaridan biri so'zning kognitiv xotirasi hisoblanadi. Kognitiv xotira ostida tilshunos "til belgisining asl maqsadi va ona tilida so'zlashuvchilarning ma'naviy qadriyatlari tizimi bilan bog'liq semantik xususiyatlarini" tushunadi [Vorkachev 2001: 66].

Konsept nazariyasi N. D. Arutyunova, uning fikriga ko'ra, konseptni shakllantirish uchun asos faqat baholash ob'ektiga aylanadigan hodisa deb hisoblanishi kerak. N. D. Arutyunova ob'ektni baholash uchun, birinchi navbatda, odam "uni o'zi orqali o'tkazishi" kerak, deb hisoblaydi. Muallif o'z asarlarida baholash tabiati va inson tabiati o'rtasidagi parallellikni keltirib chiqaradi. Madaniyat tashuvchisi ongida konseptni shakllantirish uchun asosiy bosqich ob'ektni baholash va uni o'zi orqali "o'tkazish" davri hisoblanadi. N. D. Arutyunovanning so'zlariga ko'ra, konsept atamasi hayot tajribasi, urf - odatlari, hissiyotlari, shuningdek din, folklor, mafkura, psixologiya, san'at kabi turli madaniy omillarning sintezi natijasida yuzaga kelgan ikkinchi darajali tushunchadir. N. D. Arutyunova konseptlar "inson va dunyo o'rtasida vositachilik qiladigan o'ziga xos madaniy qatlamni" tashkil qiladi deb hisoblaydi [Arutyunova 1993: 3].

S. B. Kutsi, J.Lakoff, deb yozadi: "J.Lakoff konsept tushunchasini gestaltning falsafiy toifasi bilan taqqoslash mumkin deb hisoblaydi. Ushbu turkum Gestalt psixologiyasida Markaziy o'rinni egallaydi va qabul qilingan narsalarning fazoviy barqaror shakli hisoblanadi. Majoziy ma'noda Gestalt atamasi elementlari bir-biriga bog'langan va yagona tuzilma bilan belgilanadigan aqliy madaniy shakllanishlarga, qadriyatlarga nisbatan qo'llaniladi. Gestalt-ongda individual hodisalarning xilma-xilligini tartibga soluvchi va mavhum so'z boyligining mazmunini tashkil etuvchi murakkab tuzilmalar, bunga prototiplar orqali talqin qilingan tushunchalar, shuningdek, Gestalt turlari sifatida ramkalar, stsenariylar kiradi [Kutsy 2003: 41]. J.Lakoffni mahalliy tilshunoslikda L. O. Cherneyko ham rivojlantiradi, u "So'zning umumlashtirilgan tasviri bo'lgan konsepsiya gestaltlardan iborat" deb ta'kidlaydi [Cherneyko 1995: 81].

Yuqoridagi ta'riflarni taqqoslash shuni ko'rsatadiki, tadqiqotchilar orasida "konsept" atamasining talqini to'g'risida kelishuv mavjud emas. Bilim va tilning nisbati tilshunoslik, psixologiya, falsafa va boshqa fanlar o'z yo'lida hal qilishga harakat qiladigan muammodir. Bir nechta yo'nalishlar mavjud, ya'ni falsafiy, madaniy, kognitiv, lingvistik, ularning har biri "konsept" atamasini o'ziga xos tarzda izohlaydi.

Falsafiy yo'nalishga tegishli bo'lishi mumkin bo'lgan mualliflarning fikriga ko'ra – J. Deleuze va F. Gvattari, konsept – bu falsafiy g'oya, "cheksiz tezlikda mutlaq ko'tarilish holatida ma'lum bir nuqta bilan ishlaydigan cheklangan miqdordagi tarkibiy qismlarning ajralmasligi" [Deleuze, Gvattari 1998]. Konsept avtoreferent va diskursiv emas. Falsafaning boshqa fanlardan farqi shundaki, fanlarning predmeti tushunchalar emas, balki takliflar shaklida amalga oshiriladigan funktsiyalardir.

Madaniy yo'nalish sinxron jihatdan til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarga qaratilgan. Shuning uchun ularning konseptlarni o'rganishga bo'lgan yondashuvi, bir tomondan, falsafa bilan bog'liq, chunki tadqiqotchilar ko'rib chiqish mavzusi aksiologik tushunchalar (masalan, haqiqat, ijodkorlik, burch, taqdir, yaxshilik, yomonlik, go'zallik, erkinlik va boshqalar), usul esa mantiqiy tahlil va boshqa tomondan tilshunoslik, chunki bular konseptlar asosan og'zaki birliklar orqali tahlil qilinadi. Yu. yu. Stepanov va S. G. Proskurin "jahon madaniyati konstantalari" asarida tushunchalarni madaniyatning keng sohasidagi hodisa sifatida o'rganadilar. Muayyan madaniy tushunchalarni o'rganish uchun "dunyoning o'ziga xos lingvistik va madaniy modellari qaranganda mavhumlikning yuqori darajasida yuzaga keladigan va til va madaniy mavzular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning ma'lum bir bilvosita darajasini o'rnatadigan" "kontseptual sohalar" ning uslubiy printsiplari ilgari suriladi [Stepanov, Proskurin 1993].

Kognitiv yo'nalish vakillari konseptni aqliy rejaning hodisalari deb atashadi. Ushbu atamaning ta'rifi "kognitiv atamalarning qisqacha lug'ati" da berilgan bo'lib, unda konsept "xotira, aqliy Leksikon, kontseptual tizim va miya tilining operativ mazmunli birligi, inson ruhiyatida aks

ettirilgan dunyoning butun manzarasi” deb talqin etiladi. Bu shaxs dunyo ob'ektlari haqida nimani bilishi, o'ylashi, tasavvur qilishi haqida ma'lumot. “Konsept” tushunchasi tajriba va bilim mazmunini, butun inson faoliyati natijalari va dunyoni bilish jarayonlarining mazmunini aks ettiruvchi ma'nolar g'oyasiga javob beradi...”[Kubryakova, Demyankov 1996: 90].

Lingvistik semantikaga asoslangan tushunchalar turlarining batafsil tavsifi A.P.Babushkin, bu aqliy faoliyatning ushbu maxsus tuzilishini “ona tilida so'zlashuvchilar xotirasida mavjud bo'lgan haqiqiy va ideal dunyo ob'ektini aks ettiruvchi kollektiv ongning har qanday diskret mazmunli birligi” sifatida ta'riflashni taklif qiladi. “Konsept og'zaki, so'z bilan belgilanadi, aks holda uning mavjudligi mumkin emas” - va konseptni konseptlarning turlaridan biri sifatida ajratib turadi – “mantiqiy ravishda qurilgan konsept” [Babushkin 1998].

Xulosa. Shunday qilib, turli tillarda dunyo rasmlarining xususiyatlarini o'rganish va parchalarini moslashtirish kontseptual tadqiqotlarning asosiy maqsadlaridan biridir. Leksik va frazeologik birliklar nutqda turli xil tushunchalarni ob'ektivlashtiradi va taqdim etadi. Leksik va frazeologik birliklarning ma'nolari to'plami tilning semantik makonini hosil qiladi; tilning semantik makonini tahlil qilish natijalarining kognitiv talqini jamiyat kontseptosferasini modellashtirishga imkon beradi. Shuning uchun har qanday lingvistik tadqiqotning muhim bosqichi konseptning lingvistik ob'ektivlashtirish vositalarini to'liq o'rganishga imkon beradigan keng qamrovli tadqiqot metodologiyasidan foydalanish hisoblanadi. Kontseptual tahlil tartibini tavsiflash bilan bog'liq holda konsept tuzilishi va uning mavjudligi sohasini ko'rib chiqish qulayroq bo'lganligi sababli, keyingi maqolada kontseptual tadqiqotlarning turli usullarini ko'rib chiqishga murojaat qilamiz.

Refertences:

1. Белячук О.С. Гипотетико-дедуктивный метод для описания семантики глаголов отрицания (пошаговое описание методики применяемой для решения конкретной исследовательской задачи) // Лингвистика на рубеже эпох: доминанты и маргиналии: Сборник статей. – М., МГПУ, 2004 – С. 158- 176.
2. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков. // Пер. с англ. А.Д. Шмелёва под ред. Т.В. Булыгиной. – М., Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
3. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М., Прогресс, 1985. – 451 с.
4. Слышкин Г.Г. Концепт чести в американской и русской культурах // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград, Перемена, 1996. – С. 54-60.
5. Степанов Ю.С. В трёхмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М., Наука, 1985. – 336 с.
6. Fayzulloev, O. M., and M. M. Rakhimov. "THE WOMAN HAS BEEN IN HIS POWER (ABOUT THE WORKS OF WILKIE COLLINS)I." *IEJRD-International Multidisciplinary Journal* 6 (2021).
7. Rakhimov, Muzaffar M. "Methods in Cognitive Linguistics." *International Journal on Integrated Education*, vol. 3, no. 2, 2020, pp. 34-36, doi:[10.31149/ijie.v3i2.8](https://doi.org/10.31149/ijie.v3i2.8).
8. Muradovich, R. M. "The Image of a Woman in The Work of Uzbek Writers." *Eurasian Research Bulletin* 3 (2021): 7-12.
9. Rajabov, Tukhtamurod, and Muzaffar Rakhimov. "Means That Make Up the Seedlings in Poetry." *JournalNX*, vol. 7, no. 12, 2021, pp. 330-334, doi:[10.17605/OSF.IO/2TJZ8](https://doi.org/10.17605/OSF.IO/2TJZ8).
10. Muradovich, Rakhimov Muzaffar. "Methods in cognitive linguistics."